

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ФАКУЛТЕТ ПО ПЕДАГОГИКА

Книга Социални дейности

Том 114–115

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF EDUCATION

Social work

Volume 114–115

ЗАКОНОДАТЕЛСТВОТО КАТО ОСНОВА НА МЕЖДУИНСТИТУЦИОНАЛНОТО ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ В СОЦИАЛНАТА РАБОТА С ДЕЦА С ПРОБЛЕМНО ПОВЕДЕНИЕ

ИВАЙЛО МИЛАНОВ*

Резюме. Настоящата студия представя анализ на законодателството, отнасящо се до междуинституционално взаимодействие и функциите на институциите за подкрепа за гражданите и по-конкретно на децата с проблемно поведение. Студията е част от дисертационно изследване, което си поставя за цел да проучи необходимостта и да създаде приложим модел за социална работа с деца с проблемно поведение, на общинско ниво. Акцентът в студията е събиране и систематизиране на доказателства, текстове, професионални мнения и практики за философията на отношенията с гражданите, приоритетите, насочени към междуинституционално сътрудничество в подкрепа на семействата и децата. Систематизирането следва логиката на йерархията на нормативните актове според Конституцията на Република България. Резултатът от анализа на релевантната нормативна база дава сигурна основа за създаване на модел за социална работа, на общинско ниво, чрез обединяване на усилията на услугите, координиране на ресурсите, за да бъде постигната по-висока ефективност на подкрепата на деца с проблемно поведение и техните семейства.

Ключови думи: деца с проблемно поведение, междуинституционално взаимодействие, законодателство, социална работа

* Имейл: imilanov@gmail.com

LEGISLATION AS THE BASIS OF INTER-INSTITUTIONAL INTERACTION IN SOCIAL WORK WITH CHILDREN WITH PROBLEM BEHAVIOR

Ivaylo Milanov

Abstract. *This study presents an analysis of the legislation related to inter-institutional interaction and the functions of support institutions for citizens, and in particular for children with problem behavior. The current study is part of a dissertation research, which aims to explore the need and create and implement a model of social work with children with problematic behavior at the municipal level. The focus of the present study is the collection and systematization of evidence, texts, professional opinions and practices for the philosophy of relations with citizens, the priorities aimed at inter-institutional cooperation in support of families and children. Systematization follows the logic of the hierarchy of legislative acts according to the Constitution of the Republic of Bulgaria. The result of the analysis of the relevant legal framework provides a good basis for creating a model of social work at the municipal level, by combining the efforts of services, coordination of resources to achieve greater effectiveness of support for children with behavioral problems and their families.*

Key words: *children with problematic behavior, inter-institutional interaction, legislation, social work*

Въведение

Фундаментът на настоящото изследване е структуриран върху разбирането, че решението на един проблем се намира в съчетаното прилагане на теоретично изчистена и ясна формулировка на проблема и на разнообразен опит на изследователя в конкретни практически ситуации.

В началото най-общо определяме, че проблемното поведение на децата е обусловено основно от социалната среда, ниска грамотност, слаб или никакъв самоконтрол, съчетани с недостатъчен или неефективен външен контрол от страна на родителите или обществото. Тези външни фактори, заедно с понякога хаотичното и несистемно поведение на децата, водят до тяхната изолация и самоизолация спрямо общността, в която живеят, имат затруднения в когнитивното развитие и усвояването на учебния материал.

Импулсивното и експресивното поведение е сериозно предизвикателство пред специалистите от институциите или общността. В повечето случаи поведението на детето се разглежда като моментна ситуация и в контекста на видими и логични фактори, без да се отчитат натрупвания от миналото на детето, преживени травми и влиянието на средата. По този начин се изключват факторите, които влияят в дългосрочен план на поведението, например емоционална незрялост, липса на умения за общуване, умения за изграждане и поддържане на доверителна връзка, агресивно и импулсивно поведение от страна на възрастните и др.

В изследването фокусът е поставен върху поведението на децата в училищна среда като естествена среда за децата и в същото време конкурентна и предизвикателна за личността. Ако вземем за пример децата с проблемно поведение в училище, които вследствие на фактори на средата не усвояват учебния материал и формират такова поведение, те са обект на работа на образователната система, съгласно Закона за предучилищното и училищното образование (ЗПУО). На тези деца им се предлага обща подкрепа за развитие на личността, т.е. законодателството в тази област разпознава основните нужди на детето и акцентира върху дефицитите на личностното развитие като причина за това поведение. Ако не настъпи промяна, т.е. предприетите мерки не са компенсирали дефицитите, детето се предлага и оценява, като дете със специални образователни потребности (СОП), което го поставя в защитена среда и облекчен режим на учене. В същото време обаче, дефицитите на личността продължават да съществуват и детето задълбочава своите проблеми в образованието, в емоционалното развитие, социалното поведение и общуване, комуникативни умения, приемане на правилата в училище като правила за всички деца. При по-широко тълкуване можем да определим, че за някои деца поставянето на оценката СОП задълбочава техните дефицити и вместо преодоляване на натрупванията, оценката води до субективна нагласа в детето, а понякога и в специалистите, че тези дефицити не могат да бъдат компенсирани и не се полагат усилия за преодоляването им. В по-широк смисъл, поведението на детето е тясно свързано с неговата самооценка, влиянието на средата в ситуативен и дългосрочен план.

„Колкото и да зависи малкото дете от околните интелектуални влияния, то ги усвоява по свой начин: свежда всички тези явления до собствената си гледна точка и по този начин, без да забелязва, ги деформира; неговата собствена гледна точка все още не е отделена за него от гледната точка на другите, тъй като той няма координация или „групиране“ на самите гледни точки“ (Пиаже, Ж., 2004: 176).

За решаването на описания проблем е необходимо предварително да се анализира нормативната основа на гарантираните и регулираните от държавата права и задължения на участниците в процеса на грижа, възпитание, образование и закрила, в посока максимална защита на интереса на детето, включително и възложените задължения на институциите и вменената отговорност на гражданите да зачитат тези права и да съдействат за реализирането им.

Авторът приема тезата, че поведението и развитието на детето са функция на социалната среда, емоционалното и социално развитие на детето, и това налага да се открият отговорностите на държавата и обществото, регулирани в законодателството.

Дефиниция за проблемно поведение

Според М. Ратър, който използва термина, „трудни деца“ се наричат деца, които поради емоционални разстройства или поведенчески разстройства се оказват трудни за възрастните. Тези разстройства причиняват на самите деца не по-малко неприятности от околните, защото ги лишава от радостите на детството. Той разглежда поведението от различни аспекти според групите фактори, които го провокират, анализира и предлага подходи за диагностика и решение (Ратър, М., 1987).

В прегледа на действащото законодателство отсъства дефиниция на „проблемно поведение“, въпреки че се използва често като основание за приемане на съответни действия. Терминът се използва в Закона за предучилищното и училищно образование и в методиките на някои социални услуги, но подчертано като описание на действия и дейности с тази група деца. В настоящата студия използваме разбирането за проблемно поведение, представено от изследователите Ева Папазова и Инна Маноилова. Както те отбелязват: „Изследователите въвеждат термина рисково поведение, за да се разграничат от стигматизиращата и морализиращата класификация на проблемното поведение (Jessor, 1987; Compas et al., 1995). Рисковото поведение се разбира най-общо като поведение, чиито резултати ограничават развитието на личността и застрашават психическото и физическото здраве на индивида. Дефиницията е валидна и за проблемното поведение, тъй като в научната литература експлицитно не се открива такава“ (Папазова, Е., И. Маноилова, 2020).

Теории за развитието на детето и формиране на поведението

В следващото изложение са представени няколко теории, които подкрепят тезата на автора, че поведението на детето е функция на влиянието на средата и индивидуалното му развитие, извън тези за наличие на здравословен проблем. Връзката между законодателството и теориите за развитие на детето е необходимо да бъде очертана предвид целта на тяхното създаване – да обясни развитието на детето и ефекта на социалните отношения, в които се намира, да ги регламентира и приоритизира в посока благоденствие на индивида и обществото. В представянето на теориите не е поставяна цел същите да бъдат дискутирани в детайли, а по-скоро в резюме да се цитират изводи, които допринасят за анализа на законодателството в контекста на разбирането на професионалистите от различните системи за поведението на детето и необходимостта от комплексен системен подход към деца с проблемно поведение.

Според Пиаже (1896–1980) когнитивното развитие е аспект от адаптацията на детето към неговата физическа и социална среда, за да оцелее. С теч-

ние на времето излагането на нови характеристики на околната среда води до по-нататъшно адаптиране (Разбиране на детето: развитие и трудности).

Друг изследовател на детското поведение – Зигмунд Фройд, психоаналитик, предлага една от най-известните теории за психосоциалното развитие на детето. Накратко тази теория описва формирането на личността на детето чрез поредица от етапи, в които енергиите, търсещи удоволствие, се фокусират върху определени ерогенни области. Тази психосексуална енергия или либидо е описана като движеща сила зад поведението. Фройд определя 5-годишната възраст като възрастта, в която личността се е оформила, като преживявания в тази възраст играят голяма роля в развитието на личността и продължават да оказват влияние върху поведението по-късно в живота. Той определя развитието в 5 етапа, но за нуждите на публикацията ще разгледаме процеса на развитие, насочен към резултата от неуспеха на детето да завърши някой етап успешно. „Ако някои въпроси не бъдат разрешени на подходящия етап, могат да останат фиксирани. Фиксирането е постоянен фокус върху по-ранна психосексуална фаза. Докато този конфликт не бъде решен, човекът ще остане „застоял“ на този етап. Например човек, който е фиксиран в орален стадий, може да бъде прекалено зависим от другите и може да потърси орално стимулиране чрез пушене, пиене или хранене. Ако тези психосексуални етапи се завършат успешно, резултатът е здрава личност“ (К. Чери).

Британският психолог Джон Боулби допринася значително за разбирането на процеса на израстване на детето и факторите, които влияят на поведението през целия му живот. Той създава теорията на привързаността, която изследва и доказва значението на ранните емоционални връзки и се фокусира върху връзките между хората, особено дългосрочните взаимоотношения, включително тези между родител и дете и между романтични партньори. Боулби описва привързаността като „трайна психологическа връзка между човешките същества“. В същината на професионалния интерес на Боулби са тревожността и стресът от раздялата, които децата изпитват, когато са отделени от хората, които се грижат за тях. Това, което Боулби отбелязва, е, че дори храненето не намалява тревожността, която изпитват децата, когато са били отделени от тези, които полагат грижа за тях. Той открива, че привързаността се характеризира с ясни поведенчески и мотивационни модели. Когато децата се уплашат, те ще търсят близост от основния си полагащ грижи, за да получат както комфорт, така и сигурност. Според Боулби привързаността е емоционална връзка с друг човек. Той вярва, по-късно доказва, че най-ранните връзки, образувани от децата с полагащите грижа, имат огромно въздействие, което продължава през целия живот; привързаността също така служи за поддържане на бебето близо до майката, като по този начин се подобряват шансовете на детето да оцелее. В този смисъл децата, които поддържат близост и привързаност, е по-вероятно да получат комфорт и защита и да оцелеят до зряла възраст. Чрез

процеса на естествения подбор възниква мотивационна система, предназначена да регулира привързаността. В най-ранна възраст детето бързо научава, че има възрастен, който е на разположение и задоволява нуждите на детето, това създава усещане за сигурност и дава възможност за градивно изследване на света и учене. По-късно последователите на Боулби определят и няколко типа привързаност, както и влиянието им върху поведението на по-късен етап от живота на човека, например децата, които получават последователна подкрепа и грижи, са по-склонни да разработят сигурен стил на привързване, докато тези, които получават по-малко надеждна грижа, могат да развият амбивалентен, избягващ или дезорганизиран стил (Д. Велева).

Друга теория, която е в синхрон с тезата, че поведението на детето се формира, свързано със средата и неговото ниво на развитие, е теорията на социалното учене на психолога Алберт Бандура. Той въвежда три основни понятия: на първо място е възможността на хората да се учат от наблюдение на средата, в която се намират; също толкова съществено е влиянието на вътрешните умствени състояния на човека или натрупаният опит и умения за поведение в конкретния момент, самоконтрола и др.; и накрая, само защото нещо е научно, това не означава, че това ще доведе до промяна в поведението (К. Чери).

Би било неуместно да не споменем социокултурната теория на психолога Лев Виготски. Неговата теория се приближава до основната цел на изследването – ученето и поведението на децата в учебна среда. Виготски, както и Пиаже, вярва, че децата се учат чрез наблюдение и практически преживявания. Неговата социокултурна теория предполага, че родителите, полагащите грижи, връстниците и културата като цяло са отговорни за развитието на функциите от по-висок ред. Интересът към изследване на детското развитие на Виготски е провокиран от наблюдението, че деца с еднакво ниво на развитие, поставени при едни и същи условия, се нуждаят от различна степен на помощ, за да се обучават (Аникеева, Н., 2017: 60). Според Виготски ученето е вътрешно-социален процес. Тази теория доказва, че социалното и познавателното развитие са тясно свързани. Опитът на детето, формиран от социалното взаимодействие, не бива да бъде пренебрегван. „Децата се оформят под влияние на семействата си, на обществото, на социално-икономическото положение, обучението и културата“ (пак там: 82).

Социалната работа с деца с проблемно поведение и междуинституционално сътрудничество – анализ на релевантните нормативни документи

„Присъщо на хората, за разлика от другите живи същества, е, че единствено те имат чувство за добро и зло, за справедливо и несправедливо и прочее, а общата приобщеност към тях създава семейството и държавата. При това

държавата е по-висша по природа от семейството и от всеки от нас, защото цялото е по необходимост по-важно от частта“ (Аристотел, 1995: 5).

В основата на анализа на законодателството са залегнали принципите, които приоритетно се извеждат от действащите правни норми: на първо място, гарантиране от държавата и обществото на фундаменталните права на детето, признаване на семейството като естествена среда за развитие на детето, което обуславя насочването на специалистите да работят за създаване или намиране на естествена среда за развитие и отглеждане на децата, дори и при липса на родители и не на последно място нормативно са определени основните задължения, правомощия и отговорности на институциите, с прилагането на които те да работят в синхрон в случаите на деца с проблемно поведение.

Друг водещ принцип е, че подкрепата за детето е подкрепа за семейството, разглеждайки ги като система и изисквайки от институциите да прилагат системен и цялостен подход. Законодателството целенасочено насърчава междуинституционалното сътрудничество и мултидисциплинарност във взимането на решения и действия в името на интереса на детето.

Държавата, чрез законодателната и изпълнителната власт, е предвидила засилен контрол и специално въздействие върху средата, в която се намират децата, включително и децата с проблемно поведение, което се доказва от факта, че нормативно са създадени и функционират десет органа за закрила на детето, описани в чл. 6 от Закон за закрила на детето, които функционално съгласно устройствените норми, предвиждат дейности за превенция на риска при децата. Въпреки че децата с проблемно поведение не са ясно категоризирани в допълнителни разпоредбите на Закона за закрила на детето като „деца в риск“, те стават разпознаваеми за системата за закрила на детето, когато не усвояват учебния материал в необходимата за възрастта им степен и е налице опасност от отпадане от образование. Именно тук е границата, в която следва да разгледаме поведението, като сигнал от детето към обществото за съществуване на някакъв проблем и точно това поведение да бъде причина за стартиране на дейности в подкрепа на детското развитие.

В прегледа и анализа на приложимото българско и международно законодателство ще се позовем на доказани източници и авторитетни специалисти в областта на конституционното и административното право.

В настоящия анализ са използвани логически и дедукционен метод, както и системно тълкуване на законодателството. При анализирането, освен строго теоретичните постановки, са използвани и впечатленията на автора в практическото правоприлагане в сферата на социалната работа с деца и семейства.

Анализът е структуриран, спазвайки йерархията на релевантните нормативни актове, съобразно Закона за нормативните актове (обн. ДВ, бр. 27 от 3 април 1973 г.), като систематизирането на нормативните актове е според техния ранг, като се подреждат в низходящ ред според тяхната степен.

Конституцията на Република България (КРБ) е върховен закон. Според чл. 5, ал. 4 от КРБ следващи по сила са международните ратифицирани договори, които имат превес в случай на противоречие с националното законодателство. На следващо място са законите – като се има предвид спецификата им на прилагане – в случай на наличие на общ и специален, то трябва да се приложи специалният закон. На следващо място в йерархията са подзаконовите нормативни актове, чиято роля е да регламентират повторно, но по-детайлно регламентираната в закона материя.

Също така е налице споразумение между МОН и МТСП, което създава среда за мултидисциплинарен подход (МОН. Алгоритъм за взаимодействие между институциите в системата на предучилищното и училищното образование и дирекциите „Социално подпомагане“ по отношение осигуряването на подкрепата за личностно развитие на децата и учениците). Предвид липсата на данни за прилагането му през последните две учебни години споразумението няма да бъде обект на анализ в тази студия.

Конституцията на Република България е основата за правовата държава, тя е висш нормативен акт на Република България, полага основите на действащото право и основните структури на държавната организация. Чл. 1 от КРБ гласи: „(1) България е република с парламентарно управление. (2) Цялата държавна власт произтича от народа. Тя се осъществява от него непосредствено и чрез органите, предвидени в тази Конституция.“ Ще разгледаме Конституцията през призмата на правата на гражданите и по-конкретно ценността на човешката личност и смисълът на законодателството в подпомагането на човешкото развитие.

В статията на проф. Нено Неновски „Правата на личността в Конституцията на Република България от 1991 г.“ е направен анализ на видовете права според Конституцията. „В конституцията се употребяват три понятия: права на човека, права на гражданите, права на личността. В чисто теоретичен план понятието „права на личността“ подчертава социалната същност на човека, неговата социализирана природа, с него се изразява и най-високото място, което човешкият индивид заема в йерархията на социалните ценности. Висша ценност е човешката личност с нейното достойнство и с нейните права. Конституционността и законността най-общо сами по себе си нямат смисъл. Те са оправдани, ако имат за цел да създадат и гарантират условия за развитието и процъфтяването на човешката личност.“

За използването на пълния обем граждански права, които гарантират добруването на един индивид, е необходимо той да е пълнолетно дееспособно лице. Децата, поради своята възраст, социална и емоционална зрялост и зависимост, не могат да взимат решения за себе си и обществото, следователно не могат да ползват пълния обем от граждански права.

Логично следва, че правата на личността, от една страна, включват правата на човека, а от друга, правата на гражданина. Конституцията разглежда човека като част от социума и адресат на права и задължения в чл. 4. „(1) Република България е правова държава. Тя се управлява според Конституцията и законите на страната. (2) Република България гарантира живота, достойнството и правата на личността и създава условия за свободно развитие на човека и на гражданското общество.“

В Конституцията на Република България в чл. 2, ал. 1 се посочва, че Република България е единна държава с местно самоуправление, като в глава VII се регламентират местното управление и местната администрация. Още тук може да намерим ясно разписана ролята на планиране и осъществяване на политики на ниво община, както и взаимната подкрепа и контрол от страна на държавните органи с цел гарантиране на правата на гражданите. В този смисъл, предпоставки за създаване на модел за социална работа, на общинско ниво, с деца с проблемно поведение съществуват в самата регулация на местната власт.

„Общината е основната административно-териториална единица, в която се осъществява местното самоуправление от народа на общината и нейните органи; орган на местното самоуправление е общинският съвет, избран пряко от народа на общината за 4 години (КРБ, чл. 135, 136 и чл. 138):

- кметът на общината е особен орган: едновременно е орган на общината, но и орган на изпълнителната власт, като във второто си качество подлежи на пряк контрол от органите на държавната администрация (чл. 139);
- областта е основната единица, в която се осъществява държавното управление по места; на равнище област държавата има своите органи, чрез които постига синхрон между национални и местни интереси (чл. 142–143);
- централните държавни органи и техните представители по места осъществяват контрол за законосъобразност върху актовете на местното самоуправление, когато това е предвидено със закон (чл. 144).

Без изрично да е записано в Конституцията в отношенията централна власт–местно самоуправление е заложен и се прилага *принципът на субсидиарността*: в полето на местното самоуправление централната власт има субсидиарна функция, т.е., ако местното самоуправление не се справя с отделни функции, централната власт осигурява изпълнението им (Друмев, Е., 2008).

Именно тези текстове дават яснота за разпределението на правомощията на различните нива и въвеждат взаимодействието под формата на контрол и подкрепа, за да бъдат създавани и реализирани политики за благосъстоянието на гражданите.

Доказателства за това, че държавата определя помощта за детето чрез подкрепа на неговото семейство, можем да намерим в чл. 14 и чл. 47 от КРБ. Поради недееспособност децата не могат самостоятелно да ползват пълния обем от гражданските права, поради което е необходима закрила. Конститу-

цията разглежда детето и специалните за него възрастни в обособени текстове. Семейството е естествената среда на детето и се характеризира със социални и емоционални връзки между неговите членове. КРБ с чл. 14 и чл. 47 урежда задълженията на родителите и членовете на семейството в ролята си на полагащи грижа за детето. Основното задължение за отглеждането и възпитанието и детето е на неговите родители и се подпомага от държавата и обществото.

„Чл. 14. Семейството, майчинството и децата са под закрила на държавата и обществото.“ Чл. 47. (1) Отглеждането и възпитанието на децата до пълнолетието им е право и задължение на техните родители и се подпомага от държавата. (2) Жената майка се ползва от особена закрила на държавата, която ѝ осигурява платен отпуск преди и след раждане, безплатна акушерска помощ, облекчаване на труда и други социални помощи. (3) Децата, родени извън брака, имат равни права с родените в брака. (4) Децата, останали без грижата на близките си, се намират под особена закрила на държавата и обществото.“

Всички текстове, изброени дотук, показват еднозначно, че семейството и децата са във фокуса на закрила от държавата, гарантиране на правата и облекчаване на достъпа до различни услуги.

Съгласно чл. 5, ал. 4 от КРБ *ратифицираните международни договори*, по които Република България е страна, имат примат над националното законодателство. На практика всички страни, ратифицирали един и същи международен договор, следва да прилагат по идентичен начин принципите и философията му и да създадат институции и механизми за регулиране на отношенията, като крайната цел е подобро благосъстояние на гражданите.

Според **Всеобщата декларация за правата на човека на ООН** семейството е естествената среда за отглеждането на детето. „Семейството е естествена и основна клетка на обществото и има право на закрила от обществото и от държавата“ (чл. 16. 3.). Държавите, приели Всеобщата декларацията, гарантират правото на закрила на семейството. Подкрепата на семействата на децата с проблемно поведение е изключително належаща и изисква сериозни ресурси от институциите.

„Майките и децата се ползват с особени грижи и подпомагане. Всички деца, родени в брака или извън брака, се ползват с еднаква социална защита“ (чл. 25. 2.). В чл. 26, т. 2 се акцентира върху това, че ролята на образованието се простира извън границите на усвояването на учебния материал и насочва към много важен елемент от човешкото развитие – развитието на личността. Декларацията насочва образованието на човека към толерантността, разбирането, човешките права, уважението и свободата като основополагащи елементи на съвременния гражданин. По аналогия може да твърдим, че децата, които са преминали форма на обучение, получили са достатъчно знания и умения за общуване и са се развили като пълноценни личности, биха проявявали по-рядко проблемно поведение и биха се придържали към обществените ценности.

Съгласно Всеобщата декларация:

1. Всеки човек има право на образование. Образованието трябва да бъде безплатно, поне що се отнася до началното и основното образование. Началното образование трябва да бъде задължително. Техническото и професионалното образование трябва да бъдат общодостъпни, а висшето образование трябва да бъде еднакво достъпно за всички на основата на техните способности.

2. Образованието трябва да бъде насочено към цялостно развитие на човешката личност и засилване на уважението към правата на човека и основните свободи. То трябва да съдейства за разбирателството, търпимостта и приятелството между всички народи, расови или религиозни групи, както и за осъществяване дейността на Организацията на Обединените нации за поддържане на мира.

3. Родителите имат право, с приоритет, да избират вида образование, което да получат техните деца“ (Всеобща декларация за правата на човека на ООН, чл. 26).

Всеобщата декларация за правата на човека определя по категоричен начин ангажиментите на държавите, които са я приели, в най-общ смисъл – чрез гарантиране на правата да осигуряват цялостното развитие на човека, като отделя особено внимание на ролята на образованието и семейната подкрепа за грижата за детето.

Друг международен акт, който оказва влияние на вътрешното законодателство и особено на механизмите, чрез които е създадена и функционира съвременната система за закрила на детето, е **Конвенцията на ООН за правата на детето**. Тя е ратифицирана от Република България с решение на ВНС от 11.04.1991 г. и е в сила от 3.07.1991 г. Конвенцията за правата на детето е пряко насочена към целевата група деца, заобикалящата ги среда и отговорността на родителите и институциите. Конвенцията насочва към принципите за закрила и подкрепа, изброява правата на децата, мотивира създаването на механизми за тяхната гаранция и въвежда система за мониторинг на всички държави, които са я ратифицирали, по отношение на напредъка им чрез задължението да отчетат напредъка си на 5-годишен период. Докладите се разглеждат от международна комисия, която издава препоръки за всяка държава. Конвенцията е документът, който конкретизира детето и го разглежда в контекста на обществените отношения. Някои права не са разгледани в тази студия по причини, че целта е да представим най-вече ангажиментите на институциите за подкрепа на детето и семейството и да намерим механизми за взаимното им прилагане.

В чл. 18 Конвенцията регламентира подкрепата за родителите и семейството на детето като основни носители на отговорност за отглеждането и развитието му. Още повече тази помощ трябва да бъде конкретна и подходяща за тях, така че да бъде гарантирано нормалното развитие на детето. Конвенцията задължава държавите да създадат институции, услуги и служби, които да гарантират подкрепа на семейството и детето.

Конвенцията задължава държавата да предприема мерки и да осигурява процедури за закрила на детето от всички форми на насилие, като описва всички системи, които имат отношение към израстването на детето. Подходът към социалното учене на Алберт Бандура обяснява начините, по които хората придобиват разнообразие от сложни поведения в социална среда ни насочва към това, че поведението на детето е функция на взаимодействието със средата. В този смисъл чл. 19 от Конвенцията може да означава и особена чувствителност на професионалистите, работещи в институциите в посока регистриране и откриване на риск. Логично в йерархията на законодателството Конвенцията не е разписала конкретен механизъм, като е регламентирала принципите и общите задължения. Задълженията на институциите намират израз в българското законодателство – закони и подзаконови актове.

Ратифицирането на Конвенцията пряко е довело до създаване на съвременната система в България за закрила на детето през 2000 г. С приемането на Закона за закрила на детето България е приела принципите, философията и ценностите на Конвенцията.

Дотук разгледаните актове демонстрират принципите и философията на разбирането за правата на гражданите, правата на детето, обществената грижа за детето и семейството и създаването на специализирани институции и механизми за изпълнение на тези принципи. Философията и принципите са намерили своя механизъм за реализация в българското законодателство. За нуждите на изследването ще разгледаме нормативната уредба, касаеща децата и семейството и образованието, паралелно ще разгледаме и законодателството от гледна точка на възможностите и пречките за междуинституционален подход.

Законите са нормативните документи, които по-детайлно определят принципите на прилагане и имат пряко отношение към взаимоотношенията на гражданите. Целта ни е да докажем наличието на законова регулация, касаеща възможностите и задълженията на институциите да работят в синхрон, в името на гарантирането и спазването на правата на детето. До тук намерихме изключителни доказателства, че КРБ и международните актове поставят благоденствието на човека във фокус, уреждайки правата и въвеждайки механизъм за мониторинг. Същите акцентират върху детето и семейството в детайли, отчитайки потребностите на детето. Тъй като моделът предвижда общината да има координираща роля в създаването на мултидисциплинарен екип по конкретен случай, е наложително да разгледаме законодателните възможности в тази посока.

На първо място избираме да потърсим достатъчно основание в правомощията на местната власт да координира и управлява модела, който ще създадем за работа с деца с проблемно поведение. В чл. 17, ал. 7 от **Закона за местното самоуправление и местната администрация** (обн. ДВ, бр. 77 от 17.09.1991 г.)

се дава реална възможност на гражданите и избраните от тях органи да решават самостоятелно всички въпроси от местно значение, които законът е предоставил в тяхна компетентност в сферата на социалните услуги. Това доказва, че местната власт има делегирана възможността да създаде, приложи и установи модела на координиране на социалната работа на общинско ниво с деца с проблемно поведение – темата на дисертационното изследване.

Релевантен и актуален по темата е влезият в сила от 01.07.2020 г. **Закон за социалните услуги (ЗСУ)** (обн. ДВ, бр. 24 от 22.03.2019 г.). Законът влиза в сила след силно обществено несъгласие и опасения, че застрашава българското семейство, въпреки че целта на този закон е да регламентира отношенията на участниците в случаите, когато на българските граждани се налага да ползват социални услуги. Иновативното в този закон (спрямо останалите закони в другите системи) е, че за първи път ясно е разписан механизъм на взаимодействие между различни системи, което поставя основите на бъдещите интегрирани услуги. От гледна точка на теорията на развитие на човека, е налице нужда от комплексен подход при задоволяване на неговите потребности и именно такъв комплексен подход може да се осигури чрез интегрирания подход между различните обществени системи.

В чл. 25 от ЗСУ се описва ролята на местната власт чрез общината и общинския съвет да създава и реализира общинска политика съобразно нуждите на гражданите на общината.

Интегрираният подход и интегрираните услуги са регулирани в глава IX от ЗСУ. В чл. 133, ал. 2 от ЗСУ се изключват лицата по чл. 74, ал. 1, т. 1, от ЗСУ – това са децата и семействата, спрямо които е предприета мярка за закрила. Тяхната подкрепа се осъществява по реда на Закона за закрила на детето. Предвид този факт, остава отворен въпросът за това, когато детето прояви неприемливо поведение в училище, симптом на какво е това поведение. На практика този иначе ясен механизъм изключва децата с проблемно поведение и семействата им да ползват интегрирания междусистемен подход.

Видно от отговора на отправено запитване на автора до Агенция за социално подпомагане от 25.03.2021 г. децата в риск и семействата им се насочват към социални услуги по реда на ЗЗД. Това запитване е направено с цел да се поясни текста от ЗСУ конкретно за деца и семейства, могат ли да ползват интегрирания механизъм на предоставяне на услугите. Когато прибавим факта, че проблемното поведение на детето не е основание да бъде категоризирано като „дете в риск“, то следва логично, че системата за закрила на детето се намесва след като поведението на детето ескалира и то се приближи до някоя от категориите, описани в параграф 1, т. 11 от допълнителните разпоредби на ЗЗД: „Дете в риск“ е дете: букви „б – което е жертва на злоупотреба, насилие, експлоатация или всякакво друго нехуманно или унизително отношение или наказание в или извън семейството му;“ „в – за което съществува опасност от

увреждане на неговото физическо, психическо, нравствено, интелектуално и социално развитие;“ или „д – за което съществува риск от отпадане от училище или което е отпаднало от училище“.

В потвърждение на необходимостта от интегриран подход към семействата, които имат нужда от подкрепа, е и становището на Национална мрежа на децата относно ЗСУ в периода на обсъждане. „Въвеждане на интегриран подход при предоставяне на услугите – интегрираните услуги/подходи, насочени към децата и семействата, са важен инструмент за подкрепа, който е предпоставка за преодоляване на социалното изключване и могат да бъдат адекватен отговор на конкретните потребности на детето и неговото семейство. Допълнително е необходимо да се проведат разговори около разписаните текстове и развитите практики в страната, за да се намери най-добрата регламентация на интегрирания подход и интегрираните услуги в законопроекта.“

Законът за закрила на детето (ЗЗД) (обн. ДВ, бр. 48 от 13.06.2000 г.) определя принципите при прилагането, регламентира цялостния процес, задълженията на участниците и механизмите на взаимодействие между всички органи за закрила, описани в същия закон. По отношение на децата този закон се явява специален, а след 2010 г. активно се заговори законът да еволюира в закон за децата и семействата предвид философията му, че естествената среда на детето е неговото семейство. Акцентът в този закон е предприемане на мерки за закрила за подобряване на благосъстоянието на детето на първо място чрез подпомагане на неговото биологично и разширено семейство, като набляга на взаимодействие между органите за закрила и системния подход.

Още в чл. 1 от ЗЗД се вмения отговорността и задължението на държавните органи по компетентност да създадат механизъм на взаимодействие с цел спазване на правата на децата, гарантирането им, мерките за закрила, както и участието на общини, физически и юридически лица в този процес.

В чл. 6 от ЗЗД са описани органите за закрила на детето – общо 10, между които са и министърът на образованието, министърът на труда и социалната политика, председателят на ДАЗД и кметът на общината, като в чл. 6А са регламентирани техните отговорности. В чл. 6А, ал. 4, т. 8 от ЗЗД законът определя отговорността на кмета на общината – подточки а, б и г:

„8. Кметовете на общини:

а) осигуряват прилагането на държавната политика за закрила на детето в общината и координират дейностите по закрила на детето на местно ниво;

б) (изм. – ДВ, бр. 79 от 2015 г., в сила от 01.08.2016 г.) осигуряват безопасността на децата в общинските училища, детски градини и в центровете за подкрепа за личностно развитие;

в) предприемат мерки за осигуряване безопасността на децата в структурите и звената на територията на съответната община;

г) подпомагат и насърчават сътрудничеството с гражданските организации на местно ниво с цел активното им участие в процеса на формулиране, изпълнение и мониторинг на политиката по закрила на детето.“

Друг инструмент за прилагане на държавната политика е **Националната стратегия за закрила на детето**, регламентирана в чл. 1, ал. 3 от ЗЗД. Поради обществен натиск против стратегията към момента – май 2022 г., все още няма приета нова такава след изтичане срока на действие на предишната (2008–2018) въпреки законовото задължение в действащия ЗЗД.

ЗЗД експлицитно определя в чл. 4 и чл. 5 задължението на органите по закрила с всички свои средства и действия да поставят интереса на детето на първо място. Работата в сътрудничество, взаимодействие и координация на всички нива в създаването и реализирането на политики за деца и семейства целят защитата на този интерес. Засилвайки между институционалното сътрудничество в ППЗЗД в чл. 5 са разписани *задълженията на органите за закрила да разработват координационни механизми в областта на държавната политика за закрила на детето*, формулирайки общи цели и правила на работа.

Функциите на органите за закрила, определени в ЗЗД, са важна част от създаването на модел на социална работа на общинско ниво, тъй като ще докажем, че такъв модел не е в противоречие със задълженията на различните услуги по принцип. Функциите на органите за закрила на детето са регламентирани и в **Правилника за прилагане на Закона за закрила на детето** (ППЗЗД):

„Чл. 4. (1) При осъществяване на своите функции и правомощия органите за закрила на детето се ръководят от висшите интереси на детето във всички свои действия, отнасящи се до децата и техните семейства.

(2) Органите за закрила на детето са длъжни да осигурят на детето закрила и грижи, каквито са необходими за неговото благосъстояние, като предприемат своевременно всички необходими законодателни и административни мерки.

Чл. 5. (1) Органите за закрила на детето по чл. 6 от Закона за закрила на детето работят в координация, съдействие и сътрудничество при осъществяване на дейностите по закрила на детето.

(2) Органите по ал. 1 съобразно своята компетентност координират действията си, като формулират общи цели и правила на работа.

(3) Органите по ал. 1 си съдействат, като предприемат съгласувани действия при работата си по конкретни случаи за закрила на децата и техните семейства.“

Координацията и поставянето на общи цели формират държавната политика за закрила на детето. Тя намира израз в **Националната програма за закрила на детето**, която се приема от Министерски съвет ежегодно на основание чл. 2 от ППЗЗД.

Всяка община на база на заложените приоритети изработва **Общинска програма за закрила на детето**, която се внася и гласува от общинския съвет ежегодно за потребностите на местно ниво, на основание чл. 3 от ППЗЗД. Този механизъм гарантира тясна връзка между държавната и общинската политика за закрила на детето в изработването на които участват представители на органите за закрила.

От особена важност за постигането на целите са междуинституционалното сътрудничество и координационни механизми. Чрез големия брой органи по закрила, на които е присъща специфична компетентност, се цели мултидисциплинарна подкрепа, обхващаща различните сфери, касаещи живота на детето. Съдействието и съгласуването на действията са императивни, защото органите са длъжни да осигурят една щадяща среда за развитието на личността на детето. В Република България съществуват координационни механизми преди да са изрично упоменати в закона и поради този факт е давана като пример за добри практики - например Координационен механизъм на рефериране и обгрижване на случаи на непридружени български деца и деца – жертви на трафик, завръщащи се от чужбина от 2010 г., и др.

В чл. 20А от ЗЗД е предвидено създаването на **Комисия за детето**, която формира и подпомага осъществяване на политиката за закрила на детето на общинско ниво. В нея са включени органите за закрила на областно ниво, общински структури, граждански организации и други, които осъществяват дейности по закрила на детето. Структурата на тази комисия гарантира мултидисциплинарност при взимането на решения, както и достъп до информация, тенденции и статистика, които да обективират решенията.

От гледна точка на подхода към детето законодателството в България през последните 20 години бележи сериозен напредък. Законът за закрила на детето поставя принципите на закрила, като посочва, че всички трябва да работят за най-добрия интерес на детето и акцентира върху живот в семейна среда, помощ на семейството, правата на детето като водещи в работата и други, които са в синхрон с ратифицираната от България Конвенция за правата на детето.

Ако приемем, че поведението на детето е сигнал, че нещо в неговото ежедневие създава напрежение (тази хипотеза е застъпена в съвременните теории за развитие на детето и формиране на поведение), то би следвало да се направи комплексна оценка на средата, в която то пребивава всекидневно. Компетентни да направят оценка на средата на детето са институциите от образователната и социалната сфера, които работят съответно по Закона за закрила на детето (ЗЗД) и Закона за предучилищното и училищно образование (ЗПУО). И в двата закона са налице текстове, които насочват към взаимодействие при планирането и предприемането на действия, като недостатъчно развитото отношение към родителите в ЗПУО би следвало да се компенсира в ЗЗД. Детето с проблемно поведение не е обект на интегриран подход, когато е предприета

мярка за закрила, според Закона за закрила на детето. В същото време в ЗЗД в определението на дете в риск не съществува категорията „проблемно поведение“, като се разчита на широко тълкуване на термините в чл. 11 на допълните му разпоредби:

„11. „Дете в риск“ е дете:

в) за което съществува опасност от увреждане на неговото физическо, психическо, нравствено, интелектуално и социално развитие;

д) за което съществува риск от отпадане от училище или което е отпаднало от училище.“

Друг релевантен на нашето изследване закон е **Законът за предучилищното и училищно образование (ЗПУО)**, който след 2015 г. въвежда термина „интегрирано образование“, като по този начин насочва вниманието към изцяло ново отношение към процеса на образованието – детето е активен участник в процеса със своите индивидуални потребности и специфики в развитието. Същият закон създава и система за работа с деца, които имат затруднения с усвояването на учебния материал.

ЗПУО единствен въвежда термина „проблемно поведение“, като насочва директно вниманието на специалистите към поведението на детето като форма на изразяване, но не разписва текстове, които да регламентират интегриран подход с други системи и услуги, освен в случай, в който да сигнализират, ако родителят откаже да изпълнява предписание (чл. 174, ЗПУО). Освен набеязаните дейности по този закон не се дефинира самото понятие „проблемно поведение“.

Децата с проблемно поведение в училище имат две възможности според законодателството: 1. предприемане на мярка по ЗЗД, но това се случва, след като детето достигне до риск от отпадне от училище или се класифицира като жертва на насилие или след като покаже затруднения в усвояването на учебния материал и 2. детето става обект на интервенция от страна на образователната система.

Правилникът за прилагане на закон се издава от висш държавен орган с цел по-голяма яснота относно прилагането му, когато въпросната материя се характеризира със сложност и обхваща широк обхват от дейности. Правилникът не трябва да е в колизия със закона или да засяга нова нерегламентирана в закона материя, както и да попълва или поправя нормативния акт.

Правилникът за прилагане на Закона за закрила на детето (ППЗЗД) (<https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2135469520e0>) е приет с Постановление на Министерския съвет № 153 от 14.07.2003 г., а последната му редакция е от 8.01.2021 г. ППЗЗД пояснява прилагането на ЗЗД и разписва детайлно механизмите за упражняване на правата и задължения по закона. Относим към целите на изследването ни е чл. 5 от ППЗЗД, в който са разписани конкретните ангажменти на органите по закрила да разработват и прилагат

координационните механизми съобразно своята компетентност за осъществяване на държавната политика в областта на закрилата на детето. Изключителни ангажименти са разписани на председателя на ДАЗД, който събира информация от прилагането им. В ал. 4 от същия член взаимодействието и съгласуваните действия са регулирани и за професионалистите, работещи по конкретен случай.

„Чл. 5. (1) Органите за закрила на детето по чл. 6 от Закона за закрила на детето работят в координация, съдействие и сътрудничество при осъществяване на дейностите по закрила на детето.

(2) (Изм. ДВ, бр. 57 от 2009 г., в сила от 24.07.2009 г., изм. ДВ, бр. 2 от 2021 г., в сила от 08.01.2021 г.) Председателят на Държавната агенция за закрила на детето и органите за закрила по чл. 6, т. 3 от Закона за закрила на детето разработват координационни механизми в областта на държавната политика за закрила на детето съобразно своята компетентност относно координиране на действията им и формулиране на общи цели и правила на работа.

(3) (Нова – ДВ, бр. 2 от 2021 г., в сила от 08.01.2021 г.) Председателят на Държавната агенция за закрила на детето мониторира прилагането на координационните механизми по ал. 2 чрез събиране и обработване на информация от отговорните за изпълнението им институции.

(4) (Предишна ал. 3 – ДВ, бр. 2 от 2021 г., в сила от 08.01.2021 г.) Органите по ал. 1 си съдействат, като предприемат съгласувани действия при работата си по конкретни случаи за закрила на децата и техните семейства.“

Когато следваме логиката на теориите за развитие на детето и тълкуваме поведението на детето като симптом на определен проблем или дефицит на личността, професионалната реакция следва да предложи подкрепа, като задейства механизма по оценка на детето и средата. Правомощията за такава стъпка са описани по-горе във всички цитирани текстове към специалистите от различните системи.

В Наредбата за приобщаващо образование, приета с ПМС № 232 от 20.10.2017 г. като част от законодателството, регламентиращо образованието в Република България, чл. 28, ал. 6 въвежда ограничение в ползването на социални услуги от дете, ползващо обща подкрепа, и препраща към Закона за социално подпомагане, който регламентираше социалните услуги в глава 4, където всички членове са отменени след приемането на Закона за социалните услуги. Този пример е важен, тъй като и към момента текста на наредбата не е коригиран и не включва приетият през 2019 г. Закон за социалните услуги. В същото време не кореспондира със Закона за закрила на детето, каквато е посоката на Закона за социални услуги по повод деца в риск и техните семейства. И така се създават предпоставки, работата с децата, които се нуждаят от обща подкрепа, да не бъдат идентифицирани от друга система, и работата с тях да се осъществява преимуществено в системата на образованието.

Всички изброени дейности от чл. 45 до чл. 52 в Наредбата за приобщаващо образование са в институционална среда и са свързани с отношенията дете – образователна институция (училище, център за личностно развитие, психолог, педагогически съветник и педагози). В чл. 50, ал. 2 Наредбата допуска индивидуалната подкрепа да бъде осъществявана от възрастен извън образователната институция по избор на самото дете. Предвидена е индивидуална и груповата работа.

Чл. 46 от НПО определя дейностите, които се предвиждат при възникнал конкретен проблем, като пояснява и допълва специфични, извършвани от класния ръководител, допълвайки тези, описани в чл. 45. Чл. 47 описва дейностите, които се прилагат при наличие на конкретна ситуация, и дейностите, при които се допуска привличането на посредник в конфликта. Чл. 48 пояснява дейностите в случай на необходимост на консултиране на ученика от психолог или насочване към занимания, съобразени с неговите потребности, осъществяващи се по препоръка на учителите, класния ръководител или друг педагогически специалист. Чл. 49 конкретизира насочването на ученика в група за повишаване на социалните умения и решаване на конфликта. Тези групи се организират в училището, но при необходимост могат да бъдат поканени външни специалисти. Чл. 50 конкретизира дейностите по т. нар. наставничество, като личността, която ще ги осъществява, е по избор на ученика и е дала съгласието си да предостави тази подкрепа. Организирането е ангажирамент на класния ръководител, за което родителят се информира.

Чл. 51 пояснява дейностите при включване на ученика в инициативи в полза на училището или паралелката. Текстът насочва към съобразяване с възрастта и здравословното състояние на учениците, като акцентира върху спазването на достойнството им. Чл. 52 изрично подчертава, че доброволческите дейности са по желание на ученика.

Чл. 53 акцентира върху ролята на родителя в предприемането на дейности за преодоляване на проблемното поведение на децата, затрудненията и приобщаването в образователния процес, като ясно посочва, че за всяка дейност родителят се информира. В ал. 1 Наредбата определя информативен режим на родителя по отношение на дейностите, като единствено за дейностите по наставничество се изисква информирано съгласие. Ал. 2 на същия член задължава родителя да съдейства и подпомага процеса в дейностите, организирани от педагогическите специалисти. Ал. 3 е единственият текст в Наредбата по отношение на децата с проблемно поведение и затруднения в приобщаването в образователния процес, който определя сигнализиране на Дирекция „Социално подпомагане“ (ДСП) за предприемане на действия, конкретно, едва в случаите на отказ от страна на родителя да съдейства за реализиране по дейностите в чл. 45. Ал. 4 задължава директора на ДСП да уведоми образователната институция, която е подала сигнала, в рамките на 10 работни дни.

Така описаният механизъм на действие на образователната институция поставя родителя в информативен режим, не си поставя цел да оцени личностовите дефицити на детето или да коментира причините, като се фокусира върху поведението, като такова, и усвояването на учебния материал. Въпреки че тази система въвежда проблемното поведение като причина за реакция и мерки, организира подкрепата основно към детето, без да инвестира в средата или да сигнализира социалната система при наличие на такова поведение. Опитът на автора като практикуващ в системата за закрила на детето показва, че като цяло специалистите от двете системи (социалната и образователната) не се разпознават като партньори в общ план за работа.

Заклучение

В процеса на изследването авторът среща трудности, които могат да се определят като системни. От една страна, са налице достатъчно информация и изследвания за развитието на детето и факторите, които влияят на поведението, от друга страна, липсва разбиране и регламент за решаването на проблемите в контекста на теориите за детско развитие. От анализа на релевантните нормативни документи стана ясно, че законодателството регламентира комплексен подход в работата с деца с проблемно поведение, но прилагането му изисква от специалистите да разбират и прилагат този принцип за конкретния случай. Налице е механизъм за сътрудничество – алгоритъм за работа, подписан от МОН и МТСП. Този алгоритъм потвърждава и регламентира сътрудничеството между две системи – образователната и социалната, но не се открива информация за неговото прилагане в практиката. В този механизъм са описани по-скоро административните отношения между институциите, срокове и обмен на информация, каквито са разписани в нормативните документи. В този смисъл алгоритъмът има предназначение на подпомагащ организацията на работата на специалистите. Въпреки значителното разминаване в разбирането или недостатъчно конкретизиране на проблемното поведение при децата са налице достатъчно законови възможности и задължения професионалистите да се ангажират със случаите на деца, които проявяват проблемно поведение.

Създаването на модел за социална работа на общинско ниво може да регулира и подобри ефективността на всички ангажирани професионалисти и качеството на подкрепата за децата и семействата им.

ЛИТЕРАТУРА

- Аникеева, Н. (2017) Най-важното за възпитанието. В. Търново, изд. Асеновци. Anikееva, N. (2017) Nay-vazhnoto za vazpitanieto. V. Tarnovo, izd. Asenevtsi.]
- Аристотел. (1995) Политика. София, Отворено общество. [Aristotel. (1995) Politika. Sofia, Izd. Otvoreno obshtestvo.]
- Велева, Д. Теорията на Джон Боулби. Как стиловете на привързаност влияят на отношенията ни като възрастни? [Veleva, D. Teoriyata na Dzhon Boulbi. Kak stilovete na privarzanost vliyayat na otnosheniyata ni kato vazrastni?] – <https://magnifisonz.com/2018/01/26/%d1%82%d0%b5%d0%be%d1%80%d0%b8%d1%8f%d1%82%d0%b0-%d0%bd%d0%b0-%d0%b4%d0%b6%d0%be%d0%bd-%d0%b1%d0%be%d1%83%d0%bb%d0%b1%d0%b8-%d0%ba%d0%b0%d0%ba-%d1%81%d1%82%d0%b8%d0%bb%d0%be%d0%b2%d0%b5%d1%82%d0%b5/> (посетена 03–05.2022 г.)
- Всеобщата декларация за правата на човека на ООН. [Vseobshata deklaratsia za pravata na choveka na OON.]
- Друмева, Е. (2008) Конституционно право. Трето допълнено и преработено издание. „Сиела“, София. [Drumeva, E. (2008) Konstitutsionno pravo. Treto dopalнено i preraboteno izdanie. „Siela“, Sofia.]
- Закон за закрила на детето. [Zakon za zakrila na deteto.] – <https://www.lex.bg/laws/ldoc/2134925825>
- Закон за местното самоуправление и местната администрация. Обн. ДВ, бр. 77 от 17.09.1991 г. [Zakon za mestното samoupravlenie i mestната administratsia. Obn. DV, br. 77 ot 17.09.1991 g.] – <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2132580865>
- Закон за нормативните актове. Обн. ДВ, бр. 27 от 3.04.1973 г. [Zakon za normativните aktove. Obn. DV. br. 27 ot 3.04.1973 g.] – <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2127837184>
- Закон за предучилищното и училищно образование. [Zakon za preduchilishtното i uchilishtno obrazovanie.] – <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2136641509>
- Конвенцията на ООН за правата на детето. [Konventsiiyata na OON za pravata na deteto.] – https://www.unicef.org/bulgaria/sites/unicef.org/bulgaria/files/2018-09/CRC_bg.pdf
- Конституция на Република България. [Konstitutsia na Republika Bulgaria.] – <https://www.parliament.bg/bg/const>
- Координационен механизъм на рефериране и обгрижване на случаи на непридружени български деца и деца-жертви на трафик, завръщащи се от чужбина от 2010 г. [Koordinatsionen mehanizam na referirane i obgrizhvane na sluchai na nepridruzheni balgarski detsa i detsa-zhertvi na trafik, zavrashtashti se ot chuzhbina ot 2010 g.] – <https://www.veliko-tarnovo.bg/media/filer/2014/12/17/koordinacionen-mehanizam.pdf>
- МОН. Алгоритъм за взаимодействие между институциите в системата на предучилищното и училищното образование и дирекциите „Социално подпомагане“ по отношение осигуряването на подкрепата за личностно развитие на децата и учениците. [MON. Algoritam za vzaimodeystvie mezhdu institutsiite v sistemata na preduchilishtното i uchilishtното obrazovanie i direktsiite „Sotsialno podpomagane“ po otnoshenie osiguruyavaneto na podkreпata za lichnostno razvitie na detsata i uchenitsite.] – <https://web.mon.bg/bg/100380>
- Наредба за приобщаващо образование. Приета с ПМС № 232 от 20.10.2017 г. [Naredba za priobshavashto obrazovanie. Prieta s PMS № 232 ot 20.10.2017 g.] – <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2136927891>

- Неновски, Н. (1995) Правата на личността в Конституцията на Република България от 1991. – *Правна мисъл*, 1. [Nenovski, N. (1995) Pravata na lichnostta v Konstitutsiyata na Republika Bulgaria ot 1991. – *Pravna misal*, 1.] – <https://static1.squarespace.com/static/5502d30ee4b0f063546540ec/t/5a7c175f53450a8017a07934/1518081889396/Nenovski.pdf>
- Папазова, Е., Маноилова, И. Проблемно поведение и отхвърляне от връстниците при юноши в масова и приобщаваща образователна среда. Институт за изследвания в образованието. [Papazova, E., Manoilova, I. Problemno povedenie i othvarlyane ot vrastnitsite pri yunoshi v masova i priobshtavashta obrazovatelna sreda. Institut za izsledvania v obrazovaniето.] – <http://ire-bg.org/wpsite/wp-content/uploads/2020/12/problem-behavior-and-social-peer-rejection.pdf>
- Пиаже, Ж. (2004) Психология интелекта. Санкт-Петербург, Питер. [Piazhe Zh. (2004) Psihologia intellekta. Sankt-Peterburg, Piter.]
- Позиция на Национална мрежа за децата във връзка със Законопроект за отмяна на Закона за социалните услуги. [Pozitsia na Natsionalna mrezha za detsata vav vrazka sas Zakonoproekt za otmyana na Zakona za sotsialnite uslugi.] – <https://old.dete.bg.org/wp-content/uploads/2019/12/Stanovishte-na-NMD-otnosno-ZSU.pdf>
- Правилник за прилагане на Закона за закрила на детето. [Pravilnik za prilagane na Zakona za zakrila na deteto.] – <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2135469520>
- Разбиране на детето: развитие и трудности. Част 3. Жан Пиаже. – В: Обучителни материали за учители на учасци с тежки, дълбоки и комплексни затруднения в ученето. [Razbirane na deteto: razvitie i trudnosti. Chast 3. Zhan Piazhe. V: Obuchitelni materiali za uchiteli na uchashiti s tezhki, dalboki i kompleksni zatrudnenia v ucheneto.] – <http://www.specialpedagogy.info/modules/Module-1.1-Understanding-the-child-development-and-difficulties/C/m01p020c.html> (посетен 02–05,2022 г.).
- Ратър, М. (1987) Помощь трудным детям. Изд. Прогрес, Москва. [Ratar M. (1987) Pomoshty trudnym detyam. izd. Progres, Moskva.]
- Становище на НМД в периода на обсъждане на ЗСУ, внесено през декември 2018 г. [Stanovishte na NMD v perioda na obsazhdane na ZSU, vnesheno prez dekemvri 2018 g.] – <https://www.parliament.bg/pub/cW/201901150205472nd%20Stanovishte%20na%20NMD.pdf> (посетен 4.02.2022 г.)
- Чери, К. Как функционира теорията за социалното обучение. [Cheri, K. Kak funktsionira teoriyata za sotsialnoto obuchenie.] – <https://bg.reoveme.com/%D0%BA%D0%B0%D0%BA-%D1%84%D1%83%D0%BD%D0%BA%D1%86%D0%B8%D0%BE%D0%BD%D0%B8%D1%80%D0%B0-%D1%82%D0%B5%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%8F%D1%82%D0%B0-%D0%B7%D0%B0/>
- Чери, К. Фройдските етапи на психосексуалното развитие. [Cheri, K. Froydskite etapi na psihoseksualnoto razvitie.] – <https://bg.reoveme.com/%D1%84%D1%80%D0%BE%D0%B9%D0%B4%D1%81%D0%BA%D0%B8%D1%82%D0%B5-%D0%B5%D1%82%D0%B0%D0%BF%D0%B8-%D0%BD%D0%B0/>